

ERA.T-76.1.2978

1

EESTI NSV MINISTRITE NÖUKOGU RIIKLIK EHITUSKOMITEE
VABARIIKLIK RESTAUREERIMISVALITSUS

OBJEKT: Pärnu Punane Torn

MUINSUSKAITSEAMET
ARHIIV
Nr. P-3142

ŠIFFER NR. 170/77

TELLIJA: Pärnu Linna TSN Täitevkomitee

TEOSTAJA: Vabariiklik Restaureerimisvalitsus

Pärnu Punane torn.

Väljundimistööde arusanne.

Tekstiline osa.

Küide I

Juhataja: /T. Silt./

Peaspetsialist
ajaloo alal:

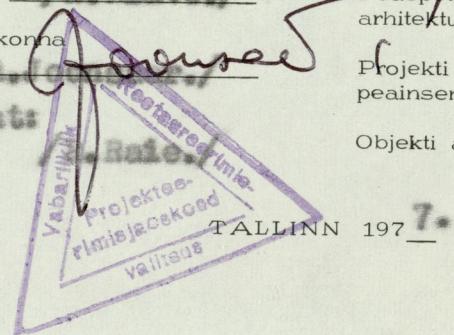
Peainsener: /R. Sepp/
Pearhitekt: /L. Aluve/

Peaspetsialist
arhitektuuri alal: /E. Soodal/

Projekt-jaoskonna
juhataja: /A. Oja/

Projekti
peainsener: /R. Vali/
Objekti autor: /E. Soodal/

Grupijuht: /R. Raiter/

1. Sisukord

Küide I. Uurimistööd. Tekstiline osa.

1. Sisukord	2
2. Sisseejuhatus	3
3. Allikad	4
3.1. Linnaplaanid	4
3.2. Linnaplaani rekonstruktsioonid	5
3.3. Kirjandus	5
3.4. Eksikkirjad	10
4. Pärnu Keskaegse kindlustatud linnana	11
4.1. Pärnu lääbruskond enne linna rajamist	11
4.2. Linna teko	11
4.2.1. Leeduslikud eeltingimused linna tekkeks ...	11
4.2.2. Linna tekke majanduslik-poliitilised alused	12
4.2.3. Vana-Pärnu	13
4.2.4. Uus-Pärnu keskaegse kindlustatud linnana ..	13
5. Punane torn	22
5.1. Ülddaatumid	22
5.2. Punane torn uurimistööde alguses 1970.a.	23
5.3. Abitööd paiksete uurimistööde läbiviimiseks .	24
5.4. Punase torni asend linna kaitsealsteemis . . .	25
5.5. Uurimistööd Punase torni I korrusel	28
5.6. Uurimistööd II korrusel	30
5.7. Uurimistööd III korrusel	34
5.8. Kokkuvõte, järeldused	38

2. Sisecjuhatus.

Käesolevaga antakse kokkuvõtlik ülevaade Pärnu Punase torni väliuurimistöödest, mis teostati Vabariikliku Restau-reerimisvalitsuse arhitektide A.Kukkuri (1970-1971) ja E.Sedmani (1971-1976) juhtimisel.

Uurimistööde põhiülesandeks oli ajaloolise rekonstrukt-siooni tuletamiseks vajalike aluste hankimine ning neile toe-tuva projektdokumentatsiooni koostamine.

Paiksed väljuurimistööd on antud konkreetse objekti jun-res eriti olulised, kuna need on Pärnu keskaegse linnakind-lustuste osas peaegu et eeskordsed (varem on väljuurimisi teostatud ning dokumenteeritud mõödunud sajandi 18. pul Uus-Pär-nu linnusevaremetes).

Nappide arhiivimaterjalide tõttu (Pärnu vanem linnaar-hiiv hävis 1524.a. tulekahjus) on seni ka kirjanduses killalt-ki põgusalt keskaegset Pärnu linnakindlustussüsteemi käsitle-tud. Hilisemate arhiivide ning publitseeritud kirjanduse alu-sel koostati teadur E.Pareki poolt Punase torni ajalooline Üiend,¹⁾ milline oli ka põhimiseks suunajaks väljuurimiste läbiviimisel objektil.

1) Parek, E. Pärnu "Punase torni" ajalooline ülevaade. Tal-linn 1971. Käskiri VRV arhiiv P-13c8 (Parek, Punane torn).

3. Allikad.

3.1. Linnaeplasnid

1. Plan von Pernau aus der Process-Akte:

E. Ehrb. Raett der Stadt Pernau Contra Die
Frau Gräfin von Thorn und dere Erben etc.
Anno 1640. In dieser Sache endlich den 23
February 1646 erhandt (koopia SB Riga 1904)²⁾

foto
2-1

2. Grundriss von dem alten Pernauschen Schloss,
so wie es ist befunden Anno 1668 (koopia
SB Riga 1896)

foto
2-2

3. Pärnu linna plan a.1678 (RAKA)

foto
2-3

4. Paul von Esseni Pärnu linna plan a.1696
(koopia Eimer 1961)

foto
2-4

5. Geometrisch Delineation af Staden och Fest-
ningene Pernow. Samt det Arbeta som Pre Anno
1696 Åhr försättat (RAKA)

foto
2-5

6. Kopie eines in Jahre 1701 aufgenommene und in
Jahre 1767 revidierten Planes der Stadt Per-
nau (RAKA)

foto
2-6

7. Pärnu kesklinna topo-geodeetiline plan
M 1:2000 (RPT "Eesti Projekt" 1974)

8. Pärnu Punase torni topo-geodeetiline plan
M 1:500 (VRV 1970.a.)

2) Vanimad rootsi saagsed Pärnu linna originaalplasnid (1640, 1668, 1696) asuvad Stockholmi 38jaarhiivis. Samas asub kokku 27 vanemat linnaplaani, millistest vanimad on de- teerimata. Samuti asub üks XVII sajandi keskpaiga Pärnu linnaplaan Stockholmi Riigiarhiivis (SB Riga 1896, lk. 142).

Määspidiste Pärnu keskaja uurimiste puhul on eriti oluline ennesõjaasgsete topo-geodeetiliste alusplaanide hankimine, mis võimaldaks lahendada mitmeid linnasiseseid struktuuri kliimatu, olles samal ajal võtmepositsiooniks linnakindlustuse üksikmomentide lahtimötestamisel.

3.2. Linnalaani rekonstruktsioonid

1. Pärnu keskaegse linnalaani rekonstruktsioon

K.v.Löwis of Menari järgi (K.v.Löwis of Menar 1922)

foto
1-2

2. Pärnu keskaegse linnalaani rekonstruktsioon

P.Johanseni järgi (Tuulse 1942)

foto
1-3

3. Pärnu 1543.a. linnalaani rekonstruktsioon

H.Laakmanni järgi (Leakmann 1956)

foto
1-4

4. Pärnu 1550.a. linnalaani rekonstruktsioon

P.Schneideri järgi (SB Pernau VI)

foto
1-1

5. Projekt красных линий и эскизный проект планировки и застройки центрального района г. Парну.

Projekti autorid H.Arman, Šumovski, M.Port,
kaassautor P.Härnson "Estonprojekt" 1952
(šiffer A-47)

3.3. Kirjandus

1. Blieernicht, E. Lihike Ülevaade Pärnu ajaloost.

Pärnu 1939.

2. Czernay, Th. Zur Geschichte der St.Nicolei Kirche in Pernau. Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau II. Pernau 1900.

3. Eesti ajalugu I-III. Peatoimetaja H.Kruus. Tartu 1937-1940.

4. Eesti arhitektuuri ajalugu. Peatoimetaja H.Arman. Tallinn 1965.
5. Eesti Entsüklopeedia VI. Tartu 1955.
6. Eesti VIII Lõhnemaa. Maateaduslik, majanduslik ja ajalooline kirjeldus. Üldosa. Peatoimetaja H.Habermann. Tartu 1938.
7. Eesti majandusajalugu. Peatoimsta ja R.Sepp. Tartu 1957.
8. Eesti IV Maateaduslik, tulunduslik ja ajalooline kirjeldus. Pärnumaa. Tartu 1930.
9. Eesti NSV ajalugu I. Peatoimetaja J.Saat. Tallinn 1955.
10. Eesti Nõukogude Entsüklopeedia 6. Tallinn 1974.
11. Eesti rahva ajalugu. Teimetanud A.Libe, A.Oinas, H.Sepp, J.Vasar. Tartu 1936.
12. Kimer, G. Die Stadtplanung im schwedischen Ostseereich 1600-1715 mit Beiträge zur Geschichte der Idealstadt. Lund 1961 (Kimer, 1961).
13. Erbebücher der Stadt Riga 1384-1579. Ersg. von J.G.L. Napierasky. Riga 1888.
14. Feuerreisen, A. Ueber Arbeiten und Materialien zur Geschichte Pernau. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1902, Dorpat 1902.
15. Feuerreisen, A. Über das Denkelbuch der Stadt Pernau. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1902, Dorpat 1902.
16. Hausmann, R. Beiträge zur Geschichte der Stadt Pernau im Mittelalter. Sitzungsberichte der Altertumsforschenden Gesellschaft zu Pernau 4. Pernau 1906 (Hausmann 1906).

- 7
17. Haussmann, R. Denkwürdigkeiten der Bürgermeisters von Pernau Johan von Lynthem aus den Jahren 1519-1526. Sitzungsberichte der Altertumsforschenden Gesellschaft zu Pernau 4, Pernau 1906.
 18. Hupel, A. W. Die gegenwärtige Verfassung der Rigischen und der Revalschen Statthalterschaft zu Ergänzung der topographischen Nachrichten von Lief- und Estland von -- . Riga 1769 (Hupel, 1769).
 19. Johansen, P. Nordische Mission Revals Gründung und die Schwedensiedlung in Estland. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademians Handlingar 74. Stockholm 1951 (Johansen, 1951).
 20. Johansen, P. u. Mühlen, H. von zur. Deutsch und Undeutsch im Mittelalterlichen und Frühnezeitlichen Reval. RSLn 1973.
 21. Karling, S. Baltikum och Sverige. Antikvariska Studier III. Stockholm 1948.
 22. Karling, S. Tartu Universitets byggnadshistoris under den Svenska tiden. Svec-Estonica 1934. Tartu 1935 (Karling, 1935).
 23. Koch, G. Das Bürgerbuch und die Bürgerschaft Pernaus im XVII., XVIII und XIX Jahrhundert. Sitzungsberichte der Altertumsforschenden Gesellschaft zu Pernau 6, Pernau 1911.
 24. Laakmann, H. Das Bürgerbuch von Pernau I (1615-1787). Sitzungsberichte der Altertumforschende Gesellschaft zu Pernau 11, Tartu 1936.
 25. Laakmann, H. Das Erhebuch von Neu-Pernau 1543. Sitzungsberichte der Altertumforschende Gesellschaft zu Pernau 9. Pernau 1929.

26. Laakmann, H. Das mittelalterliche Kirchenwesen Neu-Pernaus. Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1922, Dorpat 1923.
27. Laakmann, H. Die Pernauer Ratslinie. Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau 8. Pernau 1926.
28. Laakmann, H. Die Schützen-Kompagnie zu Pernau. Sitzungsberichte der Altertumsforschenden Gesellschaft zu Pernau 8. Pernau 1926.
29. Laakmann, H. Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenszeit (bis 1558). Wissensch. Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost Mitteleuropa, hrsg. von Johann Gottfried Herder-Institut. Marburg (Lahn) 1956 (Laakmann, 1956).
30. Löwis of Menar, K.v. Ausgrabungen der Deutschordenskomturei Pernau. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen zu Riga 1896. Riga 1897 (SB Riga 1896).
31. Löwis of Menar, K.v. Burgenlexikon für Alt-Livland. Riga 1922 (Löwis of Menar, 1922).
32. Löwis of Menar, K.v. Ergänzungen zur dem Vortrage über Ausgrabung der Deutschordenskomturei Pernau. Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen zu Riga 1904, Riga 1905 (SB Riga 1904).
33. Mettig, C. Baltische Städte. Riga 1905.
34. Moora, H., Moora, A. Baltimased ajalooolis-kultuuriliste allvaldkondade ja vähemate alljaotuste kujunemiseest Etnograafia Muuseumi Aastaraamat XVIII, Tartu 1960.

35. Niitemaa, V. Der Binnenhandel in der Politik der Livländischen Städte im Mittelalter. Suomalaisen Tiedeakatemian Toimetuksia. Sarja B, 76,2. Helsinki 1952.
36. Niitemaa, V. Die Deutsche Frage in der Politik der livländischen Städte im Mittelalter, Helsinki 1949.
37. Parek, E. Pärnu sajandeis. Ehituskunstiline ülevaade. Tallinn 1971 (Parek, 1971).
38. Piper, O. Burgenkunde. Bauwesen und Geschichte der Burgen. Minchen 1912 (Piper, 1912).
39. Pärnu sedam. Lühike ajalooline ülevaade. Laevandus nr.4, 1922.
40. Raas, V. Haapsalus leiti keskaegne linnamüür. Sirp ja Vasar nr.37, 1965.
41. Rusewurm, C. Nachrichten über Alt-Pernau. Reval 1880.
42. Schirren, C. Fünfundzwanzig Urkunden zur Geschichte Livlands im dreizehnten Jahrhundert. Dorpat 1866.
43. Schneider, P. Pläne zur Schiffbarmachung des Wasserweges zwischen Plesken und Pernau. Sitzungsberichte der Altertumsforschenden Gesellschaft zu Pernau 7. Pernau 1914.
44. Schneider, P. Versuche einer Rekonstruktion des Planes Pernau 1550. Sitzungsberichten der Altertumsforschenden Gesellschaft zu Pernau 6. Pernau 1911 (SB Pernau 1911).
45. Tuulse, A. Die Burgen in Estland und Lettland. Dorpat 1942 (Tuulse, 1942).
46. Tuulse, A. Zur Baugeschichte der Felliner Burg. Öpetatud Eesti Seltsi Aastaraamat 1935, Tartu 1937.
47. Vaga, A. Eesti kunsti ajalugu. Tartu 1932.
48. Zobel, H. Tallinna linnamüür, Tallinn 1966 (Zobel, 1966).
49. Raam, B. Архитектурные памятники Эстонии, Ленинград 1974.

3.4. Käskirjad

1. Parek, E. Pärnu "Punane torn". Ajalooline ülevaade. Tallinn 1971, VRV arhiiv, P-13e8 (Parek, Punane torn).
2. Parek, E., Sedman, E. Pärnu kesklinna planeerimiskonkursi eritingimusel vanalinna kaitse- ja ehitus-tegevuse reguleerimistsooniide piires. Köide I. Tekstiline osa. Tallinn 1974, VRV arhiiv P-1267 (Parek, 1974).
3. Sirel, H. Aruanne "Pärnu vanalinna arengu kontseptsioon". Tallinn 1975, ENSV MN Riikliku Ehituskomitee arhiiv.
4. Sirel, H. Pärnu ajalooline linnakeskus. Pärnu linnaehitusajalooline, arhitektuuriajalooline ja kultuurialooline ülevaade suinsuskaitse seisukohast. Tallinn 1978, VRV arhiiv P-1287, P-1288, P-1289.

4. Pärnu keskaegse kindlustatud linnana.

4.1. Pärnu ümbruskond enne linna rajamist.

Linnaliste nähtuste juured ulatuvad Eestis väga kaugelesse eelajaloolistesse aegadeesse, mil linnade tekke ning arengu peategur – kaubandus – hakkas etendama maa majandusest teatavat osa. On esitatud hüpoteese isegi viikingidega püsivate linnailmeliste kaubandus-tüüstuslike asulate olemasolust Eesti alal. Kui on ka närgatav möningate Eesti muinaslinnade osas kaubanduslikke funktsioone seoses nende asendi ja püsiva ajastusega.³⁾ Siit tulenebki, et enamik Eesti keskaegseid linnu (välja arvatud Pärnu ja Haapsalu) on rajatud just endiste muinaslinnade asenete vöi nende vahetuse lähedusse.

Vaatamata seni avastatud vanima Eesti inimasula ilmaginele Pärnu läheduses,⁴⁾ on tähestamata varasema püsiva asula olemasolu praeguse linna kohal.

Keskkordselt mainitakse Pärnu jõe suudmeala 1154.a. araabia geograaf al-Idrisi poolt.⁵⁾

4.2. Linna teke.

4.2.1. Looduslikud eeltönsimused linna tekkeks.

Pärnu jõe suudmeala maapindi on väga madal (maksimaalne

3) Noora, H. Linnustevõrgu väljakujunemine, linnaliste asulate tekkimine. Eesti arhitektuuri ajalugu, Tallinn, 1965, lk. 19

4) Mõeldud on siin 60-aail ja 70-aail saastail arheoloogilistel kaevamistel auritud mesoliitikumi asulakohta Pullil, mille vanust hinnatakse umbes 9500 aastale, s.o. vähemalt pool tuhat aastat vanemaks Kunda Lammamäest (Eesti Nõukogude Entsüklopeedia 6, Tallinn 1974, lk. 265) (ENE).

5) ENE, 6, lk. 327.

kõrgas Vana-Pärnu endise katedraali alaseme ümbruses 2,5-3,5 m;
Uus-Pärnus Kalevi tänaval on 5,5 m),⁶⁾ keskajal eli
veelgi madalam ning kannatas sagedaste lielujustustesse all.

Selline ebacoode maestikuline asula rajamistingimus
on viinud Pärnu ajaloos uuri jaid, kaasa arvatud ka H. Leak-
manni,⁷⁾ varasema püsiva asula eitaniseeni siin. Samal ajal aga
tuleb eeldada Lõuna-Eesti veelahkme sundmealal, ajalooliste
teede ristumispunktis sadama- ning turupäiga varasemat eksis-
tentsi.⁸⁾ Ninetatud seisukohata minnitavad oma poolelt ka Pärnu
lähikonna eriti mitmekesised mündileind.⁹⁾

4.2.2. Linna tekke majanduslik-poliitilised alused.

Suurte soode ja rabadega ümbritsetud Pärnu jõe sundme-
alal (vt. graafiline osa, joon.nr.1) puudus varasema püsiva
asula tekkele lühem majanduslik taganee. Kihil aga oli ka-
banduse areng muistse iseseisvussaja lõpuks jõudnud tasemeni,
mis võimaldas köikide keskaegsete linnade, sealhulgas ka
Pärnu, esilskerkimist juba XIII sajandil kohe pärast vallu-
tuusödadega laastatud maa esialgselt jaotamist.¹⁰⁾

Kahtlemata oli Pärnu rajamise eeltingimuseks soodne
asend lääne-ida transiidis, tema kiire arengu põhitõukejõuks
aga Hansa linnade idakuubanduse poliitika.¹¹⁾

- 6) RPI "Eesti Projekt" 1975.a. topo-geodeetiliste mõõtmiste andmed.
- 7) Leakkunn, H. Geschichte der Stadt Pernau in der Deutsch-Ordenszeit (bis 1558). Wissenschaftliche Beiträge zur Geschichte und Landeskunde Ost-Mitteleuropas, herausgegeben von Johann Gottfried Herder-Institut nr.23. Marburg/Lahn 1956, lk.3-6 (Leakkunn 1956).
- 8) Kenkman, R. Eesti linnade tekkimine ja arenemine XIII ja XIV sajandil. Eesti ajalugu II, Tartu 1937, lk.84 (Kenkmaa, 1937). Sepp, H. Kaubandus ja linnad keskajal. Eesti majandusajalugu. Tartu, 1937, lk.137-139 (Sepp, 1937).
- 9) Leakkunn, 1956, lk.6.
- 10) Kenkmaa, 1937, lk.85.
- 11) Sepp, 1937, lk.112 jj.

4.2.3. Vana-Pärnu.

Nähtsvasti algab kohe peale vastsodustatud Saare-Lääne piiskopkonna piiride määrast Modena Wilhelmi poolt 1234. aastal¹²⁾ Pärnu jõe parempoolsel sundmälal ka ehitustegevus. Kuna piiskopkonna lõunapoolne piir kulges piki Sauga jõge, oli uus ehitustander lähim emalinnale Riiale. Ühendus Riia ja Saare-Lääne piiskopkonna vahel teimus pühiliselt mõõda mereeteed, suhteliselt kõrge Sauga jõe kaldas aga pakkus vaikset ankruskohha siin peatuvatele alustele.

Uues asulao valmisid saastal 1251 katedraal, piiskopi residents kolib Orduga kahasse valitsevast Lihula linnusest¹³⁾ Pärnusse (hilisema nimetusega Vana-Pärnu) kui uude pealinna.

Paraku ei olnud kindlustamata piiri läärse linna iga pikk juba 1263.a. langes ta leedulaste ründeobjektiks ning hävitati.¹⁴⁾ Piiskopkonna uueks keskuseks sai rahututest suurteedest ning väenulikest naabritest ohutusse kaugusesse rajatav Haapsalu.¹⁵⁾ Vana-Pärnu aga, vaatamata oma taassünnile, ei suutnud enam võistelda jõe sundne vastaskaldale rajatud ordulinna Uus-Pärnuga.

4.2.4. Uus-Pärnu keskaegse kindlustatud linnaka.

Liivimaa ordualadel muutus uute väljaveo sadamakohade otsimine ning nende väljaehitamine eriti aknuteeks peale Põhja-Eesti, sealhulgas eriti Tallinna üleminekut ordu kätest Taani valdusse. Ja nii näeme külalitki lühikese ajavaheniku

12) Blumfeld, R. Läänemaa ajalugu. Eesti VII. Läänemaa. Maanteatudlik, majanduslik ja ajaloooline kirjeldus. Üldosca. Peatoimataja H. Hebermann. Tartu 1938, lk. 264.

13) Laekmann, 1956, lk. 21.

14) Sama, lk. 24.

15) Sama, lk. 25.

joeksul unte linnuste ja kindlustatud sedamalinnide esilekerkimist Neemeli, Venta ja Pärnu jõe suudmealadel.¹⁶⁾

Tänu oma pretensioonikale asendile sai Uus-Pärnu kahtlemastult juba varakult kinnise kaitsekontuuri. Päevakorrale pidi tema kindlustamine tõusma vähemalt peale kindlustamata Vana-Pärnu esimest põhjalikku hävingut aastal 1263.

Vastavalt uueneva söjatehnika nõuetele täiustati korduvalt Uus-Pärnu linnakindlustusi¹⁷⁾ kuni uus, rootsaegne Paul von Esseni poolt planeeritud ja tema juhitimisel väljashitatud Väobani kindlustussüsteem võttis mõraalselt ning füüsiliselt amortiseerunud orduaegsetelt kindlustustelt 15plikult nende kaitsefunktsioonid üle.¹⁸⁾

Paljud endised kaitseehitused leidsid uue otstarbe (konvendihoone kujundati Ülikooliks,¹⁹⁾ Punasele tornile jäävaid vangla funktsioon²⁰⁾ või muntasid siis segajalt varemeteks.

Tänaseni on orduaegsetest Pärnu kindusehitustest paraku oluliselt ümberheitatult säilinud vaid läesolevate surimis-tööde objekt – linnamüüri Punane 30-nurgatorn.

16) Meemeli suudmealal, Icedulaste vana asula kohal valmis ordul 1252.a. linnus; linnuse juurde tekkinud Klaipeda (Alt-Memel) sai linnaõigused a.1254 (EHE IV, lk.17). Venta suudmealal valmis ordulinnus 1290.a.; linnuse juurde tekkinud Vente-pils (Windau) sai linnaõigused alles 1643.a. (Tuulse, A., Die Burgen in Estland und Lettland, Dorpat 1942, lk.128). Pärnu (keskajal nim. Embecke-Emajõgi) suudmealal valmis ordulinnus 1265.a.; samasugselt antakse linnale ka esimesed privileegid (Laakmann, 1956, lk.25).

17) Parek, E. Pärnu sajandieis. Ehituskunstiline ülevaade. Tallinn 1971, nr.12 (Parek 1971).

18) Sama, lk.25-28.

19) Sama, lk.33-35.

20) Parek, Punane torn, lk.6.

Uus-Pärnust vüime vasakelde linnana, mis tekkis praktiliselt asustamata maastikule, kus kitsendavateks teguriteks vüisisid olla: sadamahoht nn. pika saare piirkonnas, sadama lähedane laadaväljak (hiliseen turuplate) ning siia suubuvad teed nii idast (Pärnu-Häädemeeste-Riia; Pärnu-Vändra-Viljandi) ja lõunast (talvetes Riiga; ühendustee neemikul asuva kalurikillaga (?)) kui ka laadiplatzi ja sadama vaheline tee. Arvestades siinset topograafiat (lauskjas, püsiva asustuseta maastik), oli linnsehitajatel kõlalitki vabad käed ning loomulikult rakendasid nad idasaksa koleniaallinnade traditsioonipärasest reeglipärase tänavatevõrguga linnaplaneerimissüsteemi.²¹⁾ Sellise malekujujulise planeeringuga on Pärnust kujutatud ka venesatel rootsiasega setel linnaplaanidel ning viikinges 13igus (Vana ja Malmö tänavate vahelised kvartalid) säilinud tänapäeni.

Keskneagse Pärnu peatänavaka oli Pikk (ka Karja) tänav, mis suundus eellinnuse värvast Viljandi (Karja) värvani ning jätkus ka väljaspool müüriga piiratud linnasterritooriumi; peaväliks oli aga Pika tänav äärne, suhteliselt väike nelinurkne ($85 \times 40 = 3400$ m²) turuplate.²²⁾ Nähavasti kulges peatänavaga paralleelselt veel neli, risti aga knus tänavat.²³⁾

Kuna hoonestusprobleemid ei oma entud konkreetse üles-

21) Leekmann, 1956, lk.42.

22) Sama, lk.43.

23) Leekmanni rekonstruktsiooni järgi oli neid vastavalt kolm ja viis. On aga töenäoline, et ka idas ning lõunas kulgesid linnamüri-dürcsed tänavad, nagu seda on näidatud, täsi kõll, mitte terves pikkuses, varasemates rekonstruktsionikatsetes (Schneider, Löwie of Menet, Johannsen-Tuulse). Igatahes pidi linnamüri 30 Punasal nurgatornil olema vahetu juurdepääs tänavalt.

ende puhul otsest tähtsust, piirdun siin vaid paari näitega väljatoomisega. Pärusraamatu²⁴⁾ sissekannete põhjal annab E.Parek kindlustatud linnaterritooriumi kruutide arvuks 111-115²⁵⁾; elamistihedus H.Armani järgi aga on 50-80 elanikku hektarile,²⁶⁾ millest võib järeldada suhteliselt hõredat hoonestust linnas ja seda eriti härepoolsetes kvartalites.

XIII sajandi teisel poolel Preisimaa ordu siseorganisatsioonile sobiva ruumiprogrammiga rangelt reeglipärasne suletud linnuselip – konvendihoone (eksisteeris reeglina kõs teda läbiritseva sellinnusega) levis juba sajandi lõpul ka Liivimale. Ka Uus-Pärnu esimene /torn/linnus asendati 1311. aastaks konvendihoonega,²⁷⁾ millist leotakse konvendihoone esinemise, eriti range lahendusega arengutapi 15ppkjuks ja mille ilmseks eeskujuks on Ventspils (Windau) linnus (valmis 1290.u.).²⁸⁾

Linnuse peavärav osutas sümmeetriliselt idatiiva keskel ja siit tuleneb, et peapääs linnusesse toimus linna kandu. Pärnu linnusel puudus hilisematele konvendihoonetele omase nurgatorn, mida võis aga asendada väiksem seinamüridele toetuv vaatlustorn. Linnusega ühesugelt valmis sisenine sellin-

24) 1543.a. siseseatud pärusraamat "Grifboek der stad Nieu Pernow" asub Tartus RAKA-s f.100c, nim.l., s.-ü.164.

25) Parek, 1971, lk.6.

26) Arman, H. Linnasüitus. Eesti arhitektuuri ajalugu, Tallinn 1965, lk.31.

27) Karling, S. Tartu universitets byggnadshistoria under den svenska tiden. Svico-Estonica 1954, Tartu 1954, lk.56.

28) Laakmann, 1956, lk.39.

nus oma välismüüride ning kolmelt küljelt piirava vallikraaviga.²⁹⁾ Eellinnuse ümäntüüri nurgatornid väljaehitamist seostatakse tulirelvade kasutuselevõtuga.³⁰⁾ Oma teise, välise eellinnuse sai konvendihoone ühegaegselt ringmüüri ehitamisega XIV sajandi keskpaiku, nurgatornid aga analoogiliselt eellinnusega.³¹⁾

Kui linnuse rekonstrueerimisel on kasutatud peale arhiivsete materjalide ka arheoloogilistainest, siis linnakindlustuste puhul on sinuksedeks pidepunktideks vanad linnaplaanid ning varem nimetatud pärusraamat. Nimetatuile annab mõningat liisa Punaesel SO-nurgatornil viimastel asstatel läbiviidud väliuurimused.

Käesoleval ajal osutus isegi äärmiselt raskeks vanade linnaplaanide täpsusastme kontroll ja nende andmestiku kandmine kaasaegsele topo-geodeetilisele alusplasnile, kuna eksisteerib vaid üks kindel pidepunkt – Punane torn.

Pärnu keskaegse linnaplaani rekonstruktsioonide autoritel (Schneider, Löwis of Menar, Johannsen-Tuulse, Laakmann)³²⁾ oli

-
- 29) Tuulse, 1942, lk.134-138. Linnamüüri ja välise eellinnuse ühesugest väljaehitamist käsitlev lähemalt Löwis of Menar oma arheoloogiliste välitööde aruandes "Ausgrabungen der Deutschordenskonturei Pernau" kogumikus "Sitzungsberichte der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen zu Riga 1896" (Riga 1897) lk.141-149 ja sellele järgnevas "Ergänzungen zur dem Vortrage über Ausgrabung der Deutschordenskonturei Pernau" (SB Riga 1904, Riga 1905, lk.92-94).
- 30) V.Vaga. Linnakindlustused. Eesti arhitektuuri ajalugu. Tallinn 1965 (Vaga 1965), lk.66.
- 31) Sama, lk.66.
- 32) Schneider, P. Versuche einer Rekonstruktion des Planes der Stadt Pernau ums Jahr 1550. Sitzungsberichte der Altertumforschenden Gesellschaft zu Pernau 1910, Pernau 1911, lk. 30-45 (SB Pernau 1910).
Löwis of Menar, K.v. Burgenlexikon für Alt-Livland. Riga 1922 lk.91 (Löwis of Menar 1922).
Tuulse, 1942, lk.138.
Laakmann, 1956 (wt. skeemi uurimuse lõpus)

kindlaid pidepunkte siiski kolm: Punane torn, Nikolei kirik, konvendihoone varemed. Kahjuks on kõik eelsoetletud autorid esitanud oma uurimistulemused skeemidena publitseerimiseks ja seega puuduved neil edasiarendamiseks vajalikud seosed täpsse topogeedeetilise linnaplaaniga.

Keskolevate uurimistüüde raames koostatud Pärnu linna-kindlustuste rekonstruktsiooniskeem (vt. küide II; graafiline osa joon.nr.2) on kantud tänapäeva topogeedeetilisele alusplaanile. Kuna aga sellel on vaid üks keskajast säilinud objekt – punane torn – osutub ainuvõimalikuks läheneda tervele kindlustussüsteemile just nimetatud punktist ning leida kaundsel teel täiendavaid abipunkte. Nagu me 1696.a. plaanilt näeme, on sellel fikseeritud nii keskaegsed kui ka hilisemad rootsiaseged kindlustused, muidugi vaid need, millised 1696. aastaks on realiseeritud. Mõningas lõikes on viimatinimetatud aga kontrollitavad linna tänapäeva topograafias. Nende täiendavate punktide pealekandmine plaanile annabki võimaluse neile vajaliku maastabi näkramiseks. Siinjuures ei ole välistasutud mõningane ebatäpsus, kuna tuletatud abipunktid ei ole absoluutsed, ka ei ole neil võimalust 1696.a. plaani täpsuse kontrolliks. K Hill on siinjuures selleks kasutatud 1640, 1678 ja 1701/1767.a. linnaplaane, kus on fikseeritud keskaegsed linnakindlustused. Siinjuures aga tuleb menticda, et neil on üksikobjekte fikseeritud killaltki oluliste kõrvalekaldumis-tegal üldkontuur on neil kõigil aga ligilähedaselt korrespondeeriv.

Keskaegse Pärnu linnamüri üldpikkus on 1095 m; koos eellinnustega ringmüri pikkus 1840 m. Linnamüri ringfondis oli arvatavasti 6 kaitsetorni (koos linnusega 12); väravehitisi (linnus + linn) 9-10, mis oletatavasti olid ka kaitsetornidega

33)

Ringmüüriga piiratud linna territoorium oli ca 70 ha,³³⁾
linnuse (koos eellinnustega) maa-ala 2,2 ha.³⁴⁾

Färnu linnamüüri kohta puuluved seni igaasugused lähenad kirjeldused. Välinurimistööde käigus registreeriti Punase torni vahetus läheduses 3-linnamüüri paksuseks 1,35 m, 0-millilöigus kuni 150 m. Linnamüüri körgus algest maapinnast (Punase torni juures +2.35) oli esimesel ehitusperioodil üle 3, 18plikul kujul ca 6,8 m, millele liitus rinnatise osa.

Linnamüür on rajatud põllukividest, mis on seotud rabedanig poorse lubimördiga. Müür on sõlemalt poolt vooderdatud tellistega (tumepunased, formaat 28x13,5x9), kusjuures siin kasutatud mört on tihedam, heledam ning tugevama kontsentratsiooniga.

Linnamüüri rajamissilgavust ei saadud kahjuks nurimiste käigus pinnasevete pealetungi töttu kindlaks määratada.

Bellinnuse NO-nurgatorni kõrval on 1640.a. plaanil näidatud värvav, mille kohta pundub keskaegne viide. H.Laakmanni arvates võis see ega olla Suur-Jõevärv.³⁵⁾ Suur-Jõe värvastida poole, neidse Nikolai (Vöidu) tänaval jõepoolses otsas asus Väike ehk Väike-Jõe värvav, Pühavaism (Barbaruse) tänaval põhjapoolses otsas nn. Gilditoa (ka porthe bei der cumpanie)värvav.

Linnamüüri NO nurgal asus Punasest tornist suurema läbiüöduga ümber torn, mis teatavasti purunes 1553.a. püssirohu plahvatuse sel ning hiljem taastati.³⁶⁾ Torn kandis kronoloogilises järjestuses järgmisi nimetusid: Viljandi, Püssirohu, Purunenud, Uus ja Valge torn.³⁷⁾

33) Pareki andmeil (Perek, 1971, lk.8) 62 ha.

34) Laakmanni järgi (Laakmann, 1956, lk.39) min.2,5 ha.

35) Laakmann, 1956, lk.41-42.

36) Sama, lk.41.

37) Sama, lk.141.

Linnamüri O-frondil, enamvähem Pika tänaval joonel,³⁸⁾ asus Karja vesi Viljandi värav, mis kutsuti veel "Beesen'iks" ja "Klanthrache porthe'ks" värava lähedal elavate raehärrade nimede järgi.

Karja värava ning Punase torni vahel asus torn, milline mõningatel linnaplaanidel on tähistatud ringiga, teistel poolringiga. Linnaplaani rekonstruktsioonide autorid märgivad üksmeelselt siia hilisema püritoluga hoburauakujulise põhiplaaniga torni, kusjuures P. Schneider nimetas seda Uueks torniks.³⁹⁾

Punase torni (leisab käsitlemist järgmises peatükis) eriti rasket strateegilist asendit linna kaitsesteemis aitab mõista seik, et analoogiliselt O-müürile on ka S-müürile, vahetult nurgatorni lähedusse hiljem ehitatud hoburauakujulise põhiplaaniga nimetu kaitsetorn.

Keskasgse Pühavaimu (Barbaruse) tänaval lõunapoolsees suudmes asus Pühavaimu torn, mis eeldatavalalt kuulus juba XVI sajandil kinnimüüritud Sepa värava komplekssi.⁴⁰⁾

Linnamüri murde kohal, praeguse Lastepargi alal, paiknes hoburauakujulise põhiplaaniga torn – Pikk Hermann ja selle kõrval Tallinna värav.⁴¹⁾

Linnamüri ning eellinnuse lõunapoolses Ühinemiskohas paudus torn. Linnamüür tegi siin järsu väljashippe ning võttis nii oma haardesse Piha Gertrudi kindlustatud kiriku, mille

38) Laakmanni rekonstruktsioonil (vt. foto 1-4) asub värav tänavajoonest veidi lõunas, teiste autorite (Johansen, Löwis of Menar, Schneider) rekonstruktsioonidel Pika tänaval joonel (vt. foted nr.nr. 1-3, 1-2, 1-1).

39) SB Pernau VI; vt. repro foto nr.1-1.

40) Laakmann, 1956, lk.41.

41) Nimetused Pikk Hermann ja Tallinna värav on antud P. Schneideri järgi (SB Pernau VI). Ka Johansen ning Löwis of Menar märgivad siia nii torni kui värava, Laakmann aga "de Halve thorn'in", mille linnapeolise killje vastu paigutab hoonestatud linnakodanike krundid (vt.repro, foto 1-4).

rajamine toimus juba enne linnakindlustuste väljasehitamist.⁴²⁾
Pühha Gertrudi kiriku juures Vee tänaval paiknes aga
linnavärav.

Peale eelnimetatud väravate asus linna ja välise eellin-
nuse vahelises mäüris väravehitis.

Pärnu keskaegsete linnakindlustuste hulka kuulusid pea-
le kaitsemüüride ja -tornide veel vesitökked - vallikraavid,
millede korrastamise vajaduse kohta leidub hulk arhiivseid
dokumente. 1640.aasta linnaplaani järgi piiras (foto 1-1)
vallikraav linna nii idast, läunast ning eellinnust läunast
ja läänest. Ka asusid välise ning sisemise eellinnuse ja
eellinnuse ning linna vahel veetökked. Kokku kattis valli-
kraavide horisontaalprojektsioon ca 30 ha suurust ala ning
neist viis kile kaas silda.

Linna põhjapoolsel küljel paudus vallikraavi järgi va-
jadus, kuna linnamüüri jalamil asus Pärnu jõgi.

Löpuks kehtis veel seadus (aastast 1492), kus vaenlaste
poolt ootamatuste välimiseks keelati väljaspool vallikrasvi
100 silla ulatuses igasugused rajatised.⁴³⁾

42) Lackmann, 1956, lk.42.

43) Hausmann, 1906, lk.26.

5. Punane torn.

5.1. Ülddaatumid.⁴⁴⁾

XIV sajandi keskpaik	- rajati Pärnu linnakindlustusse
1488	- suur kahjutuli Pärnus
1492	nimetatakse linnamüri rohkete tornide ning vallikraavidega ja määratakse ehitusvaba tsoon väljaspool vallikraavi
1513	- suur kahjutuli Pärnus
1520. a. paiku	- ulatuslikud 1530 linnakindlustustel, millede raames eletatakse Punase torni rajamist ⁴⁵⁾
1524	- suur kahjutuli, kus muuseas häävis ka Pärnu linnaarhiiv
1533	- suur kahjutuli Pärnus, mil Viljandi tornis hoitav püssirohi plahvatas
1543	sisseeseatud pärusraamatust mainitakse korduvalt Punast torni eksisteeris kolmekordne Punane vangitorn ⁴⁶⁾
1543 - 1783	

44) Kronoloogiatesse on lälitatud Punast torni otseselt või kaunistelt puudutavaid sindmusi. Daatumid võetud Eesti arhitektuuri ajaloost, H. Leekmanni ja E. Pareki uurimisest.

45) V. Vaga (1965) dateering, millega ei nõustu E. Parek. Viimane eeldab torni rajamist koos linnamüriga XIV saj. keskel (Parek, Punane torn).

46) Ilmselt eksisteeris torn juba varemgi kolmekorruselise ehitusena, mille kohta puuduvad ega kirjalikud andmed.

- 1575 - piirasadid Vene väed tagajärjetult Pärnu linna; linn alistas kokku kleppel
- 1582 - vallutati Pärnu poolakate poolt
- 1600-1629 - Poola-Rootsi sõjas häis Pärnu korduvalt läest kätte
- 1670 - algas uute linnakindlustuste rajamine Pärnus
- 1695 - vangide põgenemine Punasest tornist
- 1706 - vangide põgenemine Punasest tornist
- 1770 - koostati Punase torni rekonstrueerimisprojekt (jäi realiseerimata)
- 1780-1783 ajavahenikul koostati Punase torni inventariseerimisjoonis
- 1783 - koostati Punase torni rekonstrueerimisprojekt, milline realiseeriti
- 1783-1892 Punane torn eksisteeris kahekorruselise vangitornina
- 1892-1893 rekonstrueriti Punane torn linnaarhiiviks
- 1883-1908 täitis Punane torn linnaarhiivi funktsioone
- 1908-1970 täitis Punane torn mitmesuguseid arhiivseid klubilisi ja laefunktsioone.

5.2. Punane torn nurmistiöde alguses 1970. aastal.

Pärnu keskaegse linnamüri 30 nurgatorn kujutab endast ligilähedaselt püstsilindrit, mille välispuntpunktidele konstrueeritud ringjoonte diameetrid on 46.63 nivool 9.70 m ning +10.38 kõrgusmärgil 9,55 m. Torni maapealse kiviosa kõrgus oli ca 7.40; 3,95 m kõrgune katus oli kaetud plekiga. NO-küljel eendus torni üldgabariidist püstšaht. SO, S ja SW-küljel varjasiid torni majanduslike funktsioonidega kilgehiti-

sed.

Punane torn eksisteeris siin käsitlevate uurimistööde algusesni Pärnu Linna TSN TK Majavalitsuse nr.4 leoruunamina. Torni oli nii Pärnu Tehnilise Inventariseerimisbüroo kui Teadusliku Restaureerimise töökoja (TRT) poolt mõõdistatud. Ka oli TRT poolt koostatud katuse taastamisprojekt (eelarve), sellise realiseerimist aga ei järgnenud.

Uurimistööde alguses teostati torni dokumenteeriv fotofiksaaß.

Esitledetud dokumentide alusel võib tödeda, et torn ehititas Üldjekontes oma 1892/93. aasta välis- ning sisekujunduse. Torni sise- ning välismüüri pinnad olid krohvitud, mistõttu erilisi põhikonstruktsioonide deformatsioone ei tähdatud. Küll aga oli katusekate tugevasti amortiseerunud ning läbiimbuva sademetevete tõttu oli torn niiskunud.

5.3. Abitööd paiksete uurimiste läbiviimiseks.

Paiksete uurimistööde läbiviimiseks kõrvaldati suures ulatuses müüride sise- ning väliskrohvi, lammutati arhiiviseosed sisekapiid, konsooltrepp koos galeriiga, amortiseerunud katust, XVIII sajandi lõpust pärinev völv ning I korruse vahelagi, avati korrustevaheline trepiküük ja hiljen kinnilaetud seinaavad. Torni ümbert lammutati satelliitehitused. Maapind torni SW-0 küljel viidi punutumata pinna tasemeeni, mille jälrel avati mae-aluse korruse ukseava. Seest teisaldati pinnast ca 0,6 m ulatuses.

Uurimiste käigus ilmnenud kihlaltki ohtlike avariolu-kordade likvideerimiseks tuli viia läbi ride konstruktsiooni-de toeestamisi, müürivaade kinniladumisi ning ümbrisseva pinnanivoo taastötnist endisele tasemele. Tornile ehitati ajutine katust.

5.4. Punase torni eend linna kaitsestseemis.

Pärnu linnamüri 80 murgaale, jäädes Viljandi ning Riia väravatesse suubuvate teedie vahehaardesse (vt. graafiline osa, leht nr.2), oli strateegiliselt kõllaltki oluline tsoon. Nimetatud põhjusel ei näostunud ka E.Perek (Punane torn, lk. 4-5) ametlikus kaitsemistikus ning arhitektuuri ajaloos esitatud Punase torni suhteliselt hilise, linnamüriga mitte-üheasgse dateeringuga.⁴⁷⁾

Nähtvaasti samal kaalutlusel ja paiksete vaatluste alusel esitab V.Raam Vabariigi arhitektuurimülestiste populariseerivak kirjutises Pärnu linnamüri ning Punase torni üheasgne rajamise versiooni.⁴⁸⁾

Torni lähema ümbruse pinnase ülemiste kihtide kõvaldamisel (ekskavaatoriga kaevamine, käsitei turfimine) paljandusid 0- ja S-linnamüri säilmed. Siinjuures tuleb märkida, et kaevamistööd toimusid kõllaltki piiratud alal (3-4 m readiusel) ning rasketes tingimustes, kus juba ca 3 m sügavuses oli pinnas veekillastunud. Kõrge pinnaveetasele tööttu osutus ka võimatuks määrata kindlaks linnamüri ning torni rajamisisügavused.

Hilj aga leidis kinnitust linnamüri ning torni alumise korruse üheasgne rajamise hüpoteesi, mille poolt räägib müldriide osavaheline sees, ühe ja sama müürisürdi kasutamine, voodrikivide ühine formaat (27x13,5x9) ning voodri ladumisviisi ilmne sarnasus.

47) Eesti NSV Ministrite Nõukogu l.mug. 1973.a. määrus nr. 346 (ENSV Ülemnõukogu ja Valitsuse Teataja nr.1(423), lk. 147) on Punene torn ametlikult liikeeritud XV saj. arhitektuurimülestisena; Eesti arhitektuuri ajaloos, lk.66 paigutatakse Punase torni rajamisaeg 1520-ndisse aastaisse, linnamüür aga XIV sajandi keskole.

48) Raam, B. Архитектурные памятники Эстонии, Ленинград 1974. lk. 259-260.

S-linnamüür koos mõlemapoole tellisvoodriga oli külalik hästi säilinud terves ulatuses ja tema läbimõõt on 1,35 m.

Kuna katkendlikud O-linnamüüri säilmed ilmnecid pikemates ulatuses alles kõrgusmärgil +3.70, võib eeldada, et müüri läbimõõt 1,50 m tähistab juba taldmikku. Ka täheldati siin linnamüüri väliskülje allosa järjepidevat laienemist, kusjuures müürikivide vahed olid tihkelt täidetud saviga. Müüri linnapoolel küljel taolist savimääret ei esinenud ning siit võib jätkeda, et müürid kaeti vallikraavi vete törjeks saviisolateeriooniga, mis oli eriti oluline jöevee sagedastel töusuperioodidel.

Küllaltki problemaatiline on linnamüüri kõrguse määramine, kuna maspooles osas puudub torni välisvooder ning tema välispind on tugevasti murenenud.

On tõenäoline, et linnamüür ulatus torni kolmandaks korruse põrandanivoonini siit aga algas müüri rinnatis.

Kinetatud seisukohale juhib meid torni kolmandat korruuselt linnamüüri O- ja S-löikudele, ületi nende linnapooletele hilgedele saunduvate varajaste, hilisemate rekonstruktioonide käigus likvideeritud avade sillusfregmendid.

Välitusel registeeriti torni linnapoolel küljel punktumata pinnas kõrgusel +2.85, torni kolmandaks korruse põrandanivoo on +9.68, seega oli linnamüüri kõrgus (ilmse rinnatise) ca 6,8 m.

Linnamüür sai oma lõpliku kõrguse ning eeldatava kaitse käigu aga alles hilisemate rekonstruktioonide käigus. Esmaolt oli linnamüür vaid ca 3 m kõrge ning ulatus enam-vähem torni teise korruse O-eeinasava alustahu kõrguseni.

Eelnimetatu põhjal saab kindl selgeks ka O-linnamüüri säilmete välisküljele suunduva ava otstarve, mis seignes torni sissepääsu erilises katmises.

Torni ülemises osas (pealpool eelnimetatud laskesva) ei näe me ühtegi linnamüüri jälige, millised peaksid igal juhul üheagsete seotud ehituste puhul esinema ja seda isegi vaatmate torni välisvoodiri varingule.

Käepüraste analoogiatena toodagu siin näiteid Tallinna linnakindlustustest, kus vanimate lihtsate ristlöigetega müürid olid 0,9-1,0 m paksud ning vähemalt 3 m kõrged,⁴⁹⁾ XIV sajani alguses rajatud nn. Kenne müür Bunnatorni juures oli 1,30 m paksuse jaures 6,20 m kõrge,⁵⁰⁾ ja Pärnu linnamüüri eeloletatava vanusega ligilähedane Müürivaba kaarniššidega müürilöök Hellemanni torni ning Viru värvava vahel oli 6,50 m kõrge.⁵¹⁾

1640. a. linnaplaani järgi peaks linnamüüri väliskontuuri jälginud vallikraavi laius Punase torni Umbruses olema 20-25 m. Ehitusgeoloogiliste nurimistööde⁵²⁾ põhjal võime tödeda kull täidetud pinnasekihi ulatuslikku suurenemist, proovipunktikohtade vähene arv (3) ei luba aga rekonstrueerida vallikraavi põikprofiili.

49) Zobel, R. Tallinna linnamüür. Tallinn 1965 (Zobel, 1965), lk. 15.

50) Sama, lk. 19-20.

51) Sama, lk. 28.

52) Tsoom, A., Pölluvere, G. Pärnu Punase torni ehitusgeoloogiliste nurimistööde eruanne. Tallinn, 1976 (käsikiri) VRV arhiiv (ehitusgeoloogia).

5.5. Uurimistööd Punase torni I korrusest

Punase torni alumine korrus moodustab ligilähedaselt silindriline välisseinaga ruumi, mille diameeter hõigub 5 m piires, välisseinete paksus aga ulatub korruse ulatuses kohakuti 2,5 meetrini. Korrusevahelise vahelae lämmutamisel 1970. aastal oli ruumi kõrgus 2,60 m. Peale ca 60 sm paksuse ehitusprahi, kivide ja mulla eemaldamist paljandus peen, veega killastunud liiv. Liivas leidus üksikuid telliseid ja maakive, mis võisid siia sattuda torni ehitusajal või ka hiljem. Edasine pinnase kaevamine osutus tagajärjetuks peale suruva vee töttu. Pinnasesse torgitud 3 m pikkune metallvarras vajus oma raskusega terves pikkuses pinnasesse. Niisiis osutus võimatuleks väliuurimiste käigus määrata kindlaks alumise korruse põrandaniive ning torni rajamissügavus. XVIII saj. inventariseerimisjoonise andmeil⁵³⁾ oli korruse millri paksus 7 jalga, s.e. 2,23 m, ruumi läbimõõt 17 jalga (5,42 m) ja kõrgus 20 jalga (6,37 m). Siudes ruumi kõrgus absoluutsete kõrgusmärkidega (teada on teise korruse põrandaniive) saaksime alumise korruse põrandat tähistavaks märkavuks 0,70, mis omakorda eeldab torni rajamist tugevale vett-tökestavale savipadjandile. Olukord vast ei ole siiski nii drastiline nagu näitavad eeltoodud absoluutsed kõrgusmärkid. Tuleb arvestada siinse pinnase külalitki nörka kandevõimet⁵⁴⁾ millest olenevalt võib ka torn olla oluliselt pinnasesse vajunud, eriti peale lissraskuste juurdesaamist hilisematel ehitusperioodidel.

53) vt. lähemalt E. Parek, Punane torn, lk. 8-9.

54) vt. lähemalt ehitusgeoloogiliste uurimistööde aruannet.

I korruse sein on seest vooderdatud tellistega (27,5x115x9), kus kiviraad jooksevad vägagi korrapäraselt (horisontaalvõngid 10 mm) ning side maakivimüriga on 2-3 tellise tagant. Tellisvoodri pind on üldiselt hästi säilinud ning sellel ei täheldatud krohvi jälgit ega eri ehitusjärke.

I korrusele pääses torni lääneseinas asuva ukseava kaudu Pealesuruva seina raskust kannab siseportaalikohal asuv lame tellissilllus. Portaal ise astub poole kivi ulatuses seina sügavuses, saades sellega arhitektuurse raamistust. Portaalist on tervetena säilinud osa põse- ning valdav osa kaarsilluse telliseid. Seina sügavusse on tekitatud tambur, kust väljuti välisportaalikohal. Tamburis asub kolmeastmeline maakividest laetud trepp, astmete kõrgustega vastavalt 20,22 ja 35 sm. Trepp on ilmselt sekundaarne ning ehitatud seoses välismaopinna töösuga.

Trepi ehitamisega osutus vajalikuks ka mürrikehandis paikneva tamburi kõrgust tösta, mis ongi teimumud 95 sm ulatuses. Seoses taolise ümberehitusega on välisportaalitöötestud ning tema algne arhitektuurne kujundus hävinud.

Nähtavasti oli alunike korruse välisportaal kujundatud analoogiliselt siseportaaliga. Sellele viitab ilmsne sarnasus esimese korruse sise- ning teise korruse välisportaalipuhul.

Uurimistööde käigus ei õnnestunud leida I ja II korrust ühendavat mürritreppi. Analüüsides torni teise korruse planeeringut, tundub selle puudumine ka igati loogiline, kuna linnapoolsesse kaitstud tsooni trepp ei mahtunud, vaenlase tulele avatud välisküljale teda aga vaevalt oleks ehitatud. Jääb vaid oletada, et korrustevaheline side toimus redelilabil läbi vahelae lungi.

Torni esimese korruse vahelae vahetus läheduses asub portaali vastasseina küljel ülespoole suunduv kaldpinneline valgus/ventilatsiooni/haht. Valgushahti laius on 30 cm, sügavus 22 cm.

Kirjeldatud korruse täitis nähtavasti analoogiliselt paljudele Tallinna linnamüüri tornidele vangla funktsioone⁵⁵⁾. Kas seda hiljem, seoses tulirelvade kasutusele võtmisega rakendati ka püssirohu laoruumina, on kyllaltki problemaatiline. Juhul, kui ruunile anti selline funktsioon, pidi korrus olema küll hoopis medalem kui seda näidatakse inventariseerimisjoonisel XVIII sajandi 18. past. Ka võidi püssirohu märgumise vältimiseks ruumi põrandaniveod tösta filtreeriva täitekihi aetamisega selle alla. Igatahes mingeid jälgi püssirohu hoidmisest siin urimistüde käigus ei tähdetatud, samuti ei kajastatud arhiivid. Samal ajal on sga dokumentaalselt töestatud "Punase vanglatorni" ajaliselt pikk traditsioon.⁵⁶⁾

5.6. Urimistüd II korrusel

Kui meil torni esimese, s.o. praeguse maa-aluse korruse puul ei olnud alust rääkida ehituse erijärkudest, siis maapealse säilinud torni osas kohtane hulk, esmalt segadussegi viivaid ümberehitusi ning muutusi.

Samuti ei saa me maapealsete korruste osas enam rääkida lausa ringi sisse joonistatud põhiplaanidest. Seina sisepinnad moodustavad siin suurema hulbega ringikujulise löikejoone ning asetsevad üksteisel konisentriliselt. Viimati mainitu tingib vilisseinte paksuste suuri erinevusi ja nende välispindade ebahütluse. Ka on seina sise- ning välispinnad tihti ebaaverti-kaalsed.

55) Zobel, R., 1965, lk.88.

56) Parek, Punane torn, lk.5-7.

Torni vertikaallõikel näeme, et korruseid siseruumide läbimõõdud laienevad ülespoole astmeliselt, välisseinade paksused aga vastavalt vähenevad.

Varem mainitud XVIII saj. inventariseerimisandmeil oli teise korruse sisemine läbimõõt 3 sülda 1 jalga (6,05 m), seina paksus 6 jalga (1,91 m) ja kõrgus 11 jalga (3,50 m). Uurimistööde alguses moodustas moapealne torni osa ühekorraselise kõrge võlvitud ruumi, milles kaarjas paastsetega konsooltrepp suundus seina horisontsalselt poolitavale galeriile.

Konstruktorides korruse plaanile vastavate läbimõõtudega ringjooned, näeme, et erinevus põhiplaani osas ei ole eriti suur (I korruse osas on andmed peasegu täpsed). Teise korruse puhul taandub erinevus kui liidame seintele varisenud välisvooder. Korruse kõrgus on aga antud väga täpselt, mida võime tõdeda korrustevahelise trepiküigu kirjeldamisel.

Valdavas osas on korruse siseseinapinnad vooderdatud tellistega 27,5x15x9, s.o. analoogiliselt esimesele korrusele. Ka voodrikkivid seos mürdriga on samalaadne. Kuna aga seina sisepind kaeti 1892/93.aastal tugeva teenentkrohviga, on ka telliste välispind tugevasti murenenud. Mürrikehand ise on laotud analoogiliselt linnamüdriga pöllukividest suhteliselt tugeva lubimüdriga, voodrikkivid seevastu poorsema ja vähem luppja sisaldava rabeda mürdriga.

1892/93.a. ulatuslikel überehitustöödel (nue ukseava sissemurde ümbris, galeriitrep'i konsoolastmete süngitamisvõs) on kasutatud telliseid 25x12x6,5, kusjuures mõrt sisaldab juba tsementi.

Uurimistööde käigus avati põhjakülje kinnimüritud ava, mis suundus mürritisesse võlvitud ruumi, millest pääses kor-

rustevshelisale müritrepile kui ka välisukse kandu linna.

Müürisisese ruumi põrandia sondaerimisel selgus, et selle põrandas moodustasid munakivi poolmikud, millede lame pind asus all, moodustades tasanduskihile sängitatult külaltki kindla aluse. Kividevaheline märt on jällegi sama tugev lubjrikas, nagu seda kasutati torni müürrikehandi ladumisel. Müürdiga olid täidetud ka kivide vahed ning põrandas pealispinna konarused. Põrandas kõrgusmärk on +5,75 (abs. kõrgus). Vördluseks toodagu siinjuures maapinna algne nivoo (puutumatu pinna) +2,85 ja seega kõrguste vahel ligemale 3 meetrit. Kuna linnamüür algas peaaegu teise korruse portaali kõrvalt, võib eeldada, et piki linnamüüri ehitati teisele korrusele pärisuks puittrepp-redel.

Nagu juba eelpool esimese korruse kirjeldamisel märgiti, sarnaneb II korruse välisportaal I korruse siseportaaliga.

Torni sissekäigu ava on sillatud segmentkaarega. Segmentkaare telliste formaat on 32x12,5x7, kusjuures samade tellistega on leotud ka vaheskäigu völvid. Täheldati veel, et siinne völv on sekundaarne trepikäigu völvile. Märt on siin külaltki poorne, rabe ja sarnaneb korruse sisevoodri ladumisel kasutatud mördile. Niisiis peaks vaheskäigu völv ning ava eillusele külaltki varajase perioodi rekonstruksioon.

Vahetult peale sissepäisu ava ida poole, algab kapitaalselt ümberehitatud torni lõik, mis lõppes alles peale kaminaalisse torni idekkiljel. Eriti olulisi ümberehitusi teostati siin XVIII sajandi 80-ndail aastail, mil torniga liideti uus vanglakorpus.⁵⁷⁾ Nagu vanade plasnide võrdlemine näitab, ehitati siis tornile uus kittesteene ning lõhuti suur lõik torni välisseinast.

57) Parek, Punane torn, lk. 8-9.

Vastamata hilisematele ümberehitustele on aga siingi säilinud mõningaid küllaltki olulisi detaile, nagu näiteks alapeatükis 5.4. mainitud O-linnamäri kohal asuv laskseva, mis hiljem, linnamäri töösel muleti. Peale sva taasavamist 1970. a. ja esialgset müüdistamist, laeti see uuesti kindni, kuna torni selles osas tähdeldati tööst varieerimisest.

Ava ildagabariidid ning horisontaalasend on ligilähedaselt samad torni S-seinas paikneva ava vastavate mõitavudega. Ka on võlensava arhitektuurisel vormistamisel kasutatud ühtesid ning samu telliseid ja mörti. S-seina ava turimisel ei esinenud tehnilisi raskusi ning seda muriti ka detailsemalt.

Sosus uute funktsioonide andmisega tornile müüdunud sajandi lõpul toimus idaseinas jälle rida suuremehulisi ümberehitustöid. Nuid murtakse läbi idaseina muu ukseava, kus murtud müürripindade parandamiseks ning vooderdamiseks kasutatakse $26 \times 12 \times 6,5$ formaadiga telliseid. Siinjuures kasutatud mört on hall, peenetereline ning sisaldeb tsementi ja suuremaid lubjatikkie.

Venade plaanide võrdlemine näitsab, et kuni XVIII sajandi lõpuveerandil toimunud ümberehitusteni paiknes ahi (kamin) torni lõunaseina üires, kust ta toodi üle liakilge ning ühendati juurdeehituse kliitesisteeniga. Praeguse kujunduse on kamineniis saanud aga alles 1892/93. aastate rekonstrueerimise käigus. Nii seina nõguspind kui ka kaminaeva sillus on laetud $26 \times 12 \times 6,5$ tellistega ja mört on identne samal ajal rajatud ukseava vormistamisel kasutatud nördiga.

Idaseina varasem kompositsioon ei ole rekonstrueeritav kapiteelaste ümberehituste tõttu, kus on hävinud kõik varased elementid. Ilmselt pidi siinsee piirkonnas paiknema dans-

ker, kuna eelduste kohaselt täitis korrus esialgu põhiliselt meeskonna elme- ning laskematerjalide hoiuruuni funktsioone.

Torni S-seinad paiknev tellisesillustega (tellise formaat $27,5 \times 13 \times 3$) esinesvõva osati esiliselt juba 1971. aastal, nii ka fikeseriti. Edasine sõndeerisine näitas, et varem avatu oli XVIII sajandi rekonstruktsioon. Nii sva palandid kui ka völvkaar on ehitatud ühegaegselt torni sisevoodri laadunisega. Avu alustab pinna moodustavad hõva lubjamördiga siingitustad põllukivid. Avu alusplind on kerge kaldega ruumi poole ning asub ca 1,7 m kõrgusest põrandapinnest. Et aga avu loidis kaitsealast rakendamist, on välja pool kahtlust, kuna selle alaspinna kividest vaheld leiti halgaliselt kasutatud plessirichtu; ka olid kivid ning mõrti märgatevalt süestunud.

Traditsioonidest hörvaliskalle (kahe korruse laskesvade paiknevuse kohakuti) saab kahtlase alla kasiteldava korruse teise, S-linnesüüri lääre flankeeriva laskava primaarguse. Laskava näib hilisema siseseurdena, mille arhitektuurne vormistas on hävinud.

5.7. Üürimistööd III korruse sel

Haga olopoolsel juba mainisime, on korrustevahelise trepi eesgruumi ehk II korruse tamburi völv hilisema rekonstruktsiooni pärand. Trepikäik ise aga on nähtavasti vormistatud ühegaegselt torni põhiosaga. Kull on aga trepikäigu kilgseintes teinud aegais jooksul renomittida. Trepikäigu seina- ning völvipinnas on laotud tellistega $27 \times 13,5 \times 3$ ning kasutatud analoogset mõrti kahe alumise siseseina voodri juures kasutatava. Trepikäigu sune III korruse sel on põhjalikult rekonstrueritud uue E-seina aknaava vormistamisega mõjudunud sejan-

di lõpal. Trepiaastmed (kokku 21 astet) on kahemihilised ja nimelt alussele telliskihile (seinaga seostud) on paigaldatud dolomiitplaatid, millelised on tagevasti deformeerunud. Trepiaastretna dolomiitplaatid on hilinemata resondi ajal paigaldatud ning nõrgalt seintega seostud. Nõningal juhul koosneb osas dolomiitplaat isegi kahest esitükist. Trepikäigu alguses on põrandapinnas Mõrgus +5.75; ülemise trepiastme kõrgusmärk +9.68 on nähtavesti ka kolmandas korruse põrandanivoo.

Ka kolmas korrus on hilisemates rekonstruktioonides valdavas osas ümber ehitatud. Kõigepealt on seal dokumentaalselt tenda⁵⁸⁾ uute aknasvade sisseruumine ning nende vermisztamine 1892/93. aasta rekonstrueerimistööde käigus, kusjuures üks uutest aknestest rekonstrueriti endisest trepiasisest platiormist, mille välisseina osas varemgi kitsas valgusava (vt. XVIII saj. inventarisearinikujoonist). Uute aknede läbimõõt on vernistatud enaloolgiliste talliste ning sõrdiga, mida hoiabati II korruse kordneni läbi ja see ukseava juures.

Torni idasellosa uue korstnalööri aiasuurdega rikuti selle läbimõõt algne seinastruktuur.

XVIII sajandi 4. veerandi ühekskünnse ajal kaeti korrus kuppelvõlviga, selle hilisurvest tingituna aga ankurdati torn metallitõmbiteatega. Võlviga katustisel vorjati III korruse ülemise völki hõik arhitektuurset vermid, mille fragmentid paljundusid alles peale võlvi lammutamist 1970. aastal. Nendel hiljaltki huvitavatel detailidel peatuse ega hiljen, kus saab ka selguda, et püstööndi suubuv ukseava on hilisemate rekonstruktioonide vili.

58) Perek, Punane torn, lk.12.

III korruseel ei näe me kusagil sellist korrapärest sisevoodri sustrit nagu kohtasime kahel esimesel korruseel, seda eriti aga esimesel korruseel. Telliste körval ei ole harv ega erandlik ka muakividé kaetumine sisevoodrina. Tellisvoodrikivid ise aga esinevad paljuides eri formaatides, siinjuures kasutatud mõrtide pilt on mitmekesine.

Korruse seinaid, kuspalvölv ning avade alus-, külg- ja silluspinnad olid krohvitud, paljudel juhtudel mitmekihilielt.

Hätiteldeva korruse SW-seinas asub kaks laskeava, mis on ahitatud juba raskemate tulirelvade jacks. Nõlemad laskeavad on astmeliste tõsusudega ruumi poolt, kusjuures korruse põrandal ning laskeavade ruumipoolsete aluspindade vahel on vaid 20 (parempoolse ava juures) ning 50 cm. Parempoolse, piki S-linnamüri väliskülge orienteritud laskesektoriga ava põrandaaastmed (3 astet) on tekitatud saanade pruuni alatooniga tumedate tellistega (telliste formaat 27x10x6), milledega on leitud külgtahad ning völv. Välimises vööndis on parustatud avagundme ümbrust parandatud helekollaste tehiskividega (23allx5).

Vasakpoolne laskeava on saanud oma tänaseni säilinud vormistuse nähtavasti hiljen,⁵⁹⁾ kuna tema lähenemas ümbruses võib täheldada ruumi sisevoodri hilisemaid überladumisi, mis on seotud, see tähendab aga üheagised laskeava põskede voodriga. Laskeavade külgtahkude voodri ning völvikividie vahed on aga omakorda täidetud katusekivi tükidega. Laskeava alus ise on kahasteline, kujundatud suurenates ning suhteliselt korrapäriste tahkudega pöllukividest.

59) Mill on see aga teisunud aune XVIII sajandi kapitaalsaid ümberhitusi, mil lõhati ava völvि sisemine vöönd torni kuppelvölvि hoondepärma moodustamiseks.

XVIII sajandi kuppelvölvvi lammatamine võimaldas möningal määrat teita pilku torni ülaosa müüri sisemusse. Siin selgus ka, et torni sisepind test kõrgusmargil +10.26 analoogiliselt korraselt teisele üleminekule aua, arvalt juba kolmandale astme. Nimetatud ilming on eriti problemaatiline, kuna astme põllitab kolmandalt korraselt C-linnamüürile auunatud aua seni väljumai palendit. Võimalik, et nimelt sel kõrgusel lõppes torni esialgne leskerinnaticega müür ning kolmas korras eksisteerib alles alates tulirelvade kasutuselevõtu ajast. Ka S-linnamüüri linnapõltsel kiljele saundava aua silluskaare stilmed paljandusid alles peale kuppelvölvvi lammataist. Ühe, XIX saj. lõpul sisse raiutud aknaavaga on aga täielikult huvitav mõõt vana ava palendi. Silluskaare säilmete alusel määratud ava sissaine läius on 92 cm.

Torni III korruse ü-velismüür on ülejäänud 15ikudest tunduvalt õhem, kuna korrustevahelise müüritrepi ees asus plattverv, podest, kust pääses nähtavasti ka linnamüüri rinnatisele eelpeal kirjeldatud ava kaudu.

Nic püntub III korruse üldmõõtudesse, siis juba korduvalt mainitud XVIII saj. inventariseerimisjoonise järgi oli torni sisamine läbimõõt siin 3 sülde ja 3 jalga (6,65 m), osas seinte paksus 5 jalga (1,91 m) ning müüri kõrgus 20 jalga (6,37 m).

Nagu esimese korruse puhul, olema siingi näotud otsustatakse andmete tööpärasucoes: kui korruse ning torni läbimõõt on entud küllal thi üheksaseina eksisteerivatele, siis korruse kõrgus tuniub ebaleoomlikult suurena. Kuna torni ülaosa on varisemad ning XVIII sajandil kapitealselt ümber ehitatud, inventariseerimismaterjalis leidub aga üksnes märkus kõrguse kohta, vüib vaid oletada, et nimetatud kõrgus märgib üra mõ-

riosa Üldkõrgust, kus ülemine osa võis moodustada varem iseseisva katusealuse kaitserinnatise.

5.8. Kokkuvõte, järglused.

Uurimistööde alusel selgusid mõningad küllaltki olulised monendid:

- a) Torni üheaegne rajamine linnamüriga, mis töenäoliselt võis toimuda XIV sajandi keskel.
- b) Torni osas tiheldatakse kahe suuremat esialgset ehitusperioodi.
- c) Algse torni täpne kõrgus ja selle arhitektuurne võimistus võivad lõplikult selguda alles ülemise torniosa mürisemuse avamisel konserveerimistööde käigus.
- d) Torni teine ehitusetapp toimus seoses tulirelvade kasutuselevõtuga. Torni lõpliku kõrguse ning selle arhitektuurse kujunduse kohta, töenäoliselt aga nende saamiseks, panduvad igasugused perspektiivid.

Seoses torni kapitaalsete ümberheitustega, arhiivimaterjalide nappusega ning väliuurimiste kitsendavate oludega torni alumises osas (pealesuruva pinnaseväärtust) ning ülemises osas (hävinud nähtavasti hilisemate ümberheituste käigus) osatus praktiliselt võimaltaks koostada faktilisele siinisele rajanevat detailset ajaloolist rekonstruktsiooni.

Samadel põhjustel on loobutud ka torni ajaloolise rekonstruktsiooni kaudsest tuletamisest geometrilisel proporsioneerimismeetodil, seda enam, et nimetatud printsipi on keskajal kasutatud kõll sakraal-, vaevalt aga kindlusehituste rajamisel.

Hulgoolestitatu põhjal viiakse Punase torni varemkoostatud tõljoonistesse riida korrektuure, kus pearõhk asetatakse

niiid torni konserveerimisele ja nähakse ette vaid üksik-elementide restaureerimine. Samal ajal tornile (perspektiivselt Pärnu Rajoonidevahelise Koduloomuseumi filiaal) uue sisu – keskaja eksponatuuri – andmine mündab oluliselt ka torni tänapäevase kasutamise tehnoloogilist skeemi.

*Heeem
1977.a.*